

Білик Т. С. Гуманно-особистісний підхід до взаємодії педагога і учня в контексті аксіосфери сучасної освіти // Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті європейських освітніх стратегій : збірник матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів інституту, педагогіки, психології і мистецтв (м. Вінниця, ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 9-10 квітня 2014 р.) / за ред. Г. С. Тарасенко ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки, психології і мистецтв. – Вінниця : Корзун Д. Ю., 2014. – Вип. 3. – С. 62-68.

Білик Т. С. Гуманно-особистісний підхід до взаємодії педагога і учня в контексті аксіосфери сучасної освіти

Ключові слова: гуманно-особистісний підхід, гуманізація, взаємодія, парадигма, цінність, особистість.

Статтю присвячено вихованню у сучасній школі, яке здійснюється в контексті громадянської і загальнолюдської культури. Учителі початкових класів повинні користуватись ідеями гуманно-особистісним підходом до навчання і виховання учнів початкових класів. У публікації здійснено емпіричний аналіз з метою визначення гуманно-особистісного підходу до взаємодії педагога і учня. Проведене дослідження дає підставу для висновку про недостатній рівень стану реалізації гуманно-особистісного підходу до взаємодії педагога і учня у практиці роботи школи 1-го ступеня.

Билык Т. С. Гуманно-личностный подход к взаимодействию педагога и ученика в контексте аксиосферы современного образования

Ключевые слова: гуманно-личностный подход, гуманизация, взаимодействие, парадигма, ценность, личность.

Статья посвящена воспитанию в школе, которое осуществляется в контексте гражданской и общечеловеческой культуры. Учителя начальных классов должны пользоваться идеями гуманно-личностного подхода к обучению, воспитанию учащихся начальных классов. Проведенное исследование дает основание для вывода о недостаточном уровне состояния реализации гуманно-личностного подхода к взаимодействию педагога и ученика в практике работы школы 1-й степени.

Bilyk T.S. Humane-personal approach to the interaction of the teacher and the student in the context of the axisosphere of modern education

Keywords: *human-personal approach, humanization, interaction, paradigm, value, personality.*

The article is devoted to upbringing in a modern school, which is carried out in the context of civil and universal culture. Primary school teachers should use the ideas of a humane-personal approach to the education and upbringing of elementary school students. The publication is an empirical analysis to determine the human-personality approach to the interaction of the teacher and the student. The conducted research provides the basis for the conclusion about the insufficient level of realization of the human-personal approach to the interaction of the teacher and the student in the practice of the school of the 1st degree.

Процес становлення незалежної демократичної України з її прагненням стати повноправним членом європейської спільноти передбачає всебічне утвердження в суспільному та індивідуальному бутті цивілізованого життя на основі загальнолюдських цінностей та духовних, моральних і культурних засад життя українського народу. Тому мета сучасного освітнього процесу - не тільки сформувати необхідні компетенції, надати ґрунтовні знання з різних предметів, а й формувати громадянина, патріота; інтелектуально розвинену, духовно і морально зрілу особистість, готову протистояти асоціальним впливам, вправлятися з особистими проблемами, творити себе і оточуючий світ.

Виховання учнів у сучасній школі здійснюється в контексті громадянської і загальнолюдської культури, охоплює весь навчально-виховний процес, ґрунтується на свободі вибору мети життєдіяльності та поєднує інтереси особистості, суспільства і держави.

Сучасний зміст виховання в Україні - це науково обґрунтована система загальнокультурних і національних цінностей та відповідна сукупність соціально значущих якостей особистості, що характеризують її ставлення до суспільства і держави, інших людей, праці, природи, мистецтва, самої себе. Виховання здійснюють для ідентифікації вихованця із загально визнаними цінностями і якостями та самореалізації його сутнісних сил. Система цінностей і якостей особистості розвивається і виявляється через її власне ставлення.

Одним із принципів реалізації Державної національної програми „Освіта” (Україна -XXI століття) є гуманізація освіти, що полягає в утвердженні людини як найвищої соціальної цінності, у найповнішому розкритті її здібностей та задоволенні різноманітних освітніх потреб [3, 3].

В межах особистісно-орієнтованої парадигми освіти, на думку А.Сиротенка та Л.Гладишевської, можна досягти естетичної взаємодії в системі „учитель-учень” [85, 13]. „Тому сьогодні, - зазначають дослідники, - треба розглядати учня не лише як носія культурного зразка, але і як носія індивідуального, особистісного досвіду з власними почуттями, намаганнями, планами, емоційно-ціннісними стосунками” [85, 14].

Російські дослідники також підкреслюють, що в умовах особистісно-орієнтованої парадигми освіти професійним завданням майбутнього вчителя початкових класів є передавання й трансляція культурного досвіду молодшим школярам, забезпечення естетичного саморозвитку та розвитку творчого потенціалу дитини, створення власних

програм навчально-виховної діяльності, в якій сфера естетичного була б основоположною [7, 83].

Одним із напрямів модернізації освіти шляхом формування взаємопов'язаних професійно-культурних і загальнокультурних її складників є *культурологічний тип парадигми*. Так, В.Руденко виокремлює такі положення в контексті зазначеного підходу: визнання культури визначальним фактором розвитку професійно-особистісних якостей; бачення освіти як феномена культури; єдність аксіології та культурної антропології для забезпечення комплексного наукового підходу; звернення освіти до людини за допомогою культури та ін. [10, 44]. Культура, - зазначає О.Рудницька, -завжди залишається скарбницею досвіду, яку люди постійно збагачують. Кожний індивід живе і діє в умовах культури, а культура наповнює собою індивіда [7,110-111].

Отже, відповідно до означеної парадигми освіти першоосновою її змісту визнається досвід культури. Так, науковці виокремлюють чотири компоненти культурного досвіду, технологією формування яких повинен оволодіти і вчитель початкових класів: знання про різні галузі дійсності; досвід виконання відомих способів діяльності; досвід творчої діяльності; досвід емоційно-ціннісного ставлення до дійсності [13, 11-14]. Ученими виокремлюється культурологічний підхід до формування соціального потенціалу вчителя. Так, Г.Тарасенко підкреслює важливість культуротворчої функції до взаємодії між учасниками навчально-виховного процесу, що сприяє глибокому морально-психологічному засвоєнню соціального досвіду взаємодії зі світом. Процес виховання таким чином забезпечує міжпоколінну трансмісію культури і перетворює освіту на її невід'ємну частину [12, 96].

Кожна виховна система базується на цінностях, які визначають напрям виховного процесу: на інтереси суспільства, держави чи на особистість (індивідуально-особистісний розвиток); на взаємини між учасниками процесу (авторитарні чи гуманістичні); на зміст виховного процесу (знанневий чи розвивальний).

У гуманістичній школі вихованець є суб'єктом життя, вільною, духовною особистістю, що має потребу в саморозвитку. Тому виховання зорієнтоване на розвиток внутрішнього світу учня, на міжособове спілкування, діалог, на допомогу в особистісному зрості.

Початкова школа є вихідною ланкою освіти. Саме тому зміст і методика початкової освіти повинні забезпечувати психічний розвиток дитини, формування у школяра таких навчальних умінь, які дозволять без жодних труднощів продовжити свою освіту в середній ланці. Для освоєння учнями гуманістичних цінностей педагогу необхідно глибоке проникнення у психологічні та фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку.

Саме учителі початкових класів повинні користуватись ідеями гуманно-особистісного підходу до навчання і виховання учнів. У центрі повинні стояти інтереси школяра, тому технологія підготовки і проведення уроку має відмінності від традиційної: головними дійовими особами на ньому мають бути окремі діти, групи і клас у цілому. Учитель же повинен виконати роль невидимого диригента, який вчасно вміє почути, помітити, допомогти, підтримати кожного, залучити до праці. Безумовно, це потребує від учителя великої підготовчої роботи до уроку, напруженої праці під час його проведення, глибокого розуміння особливостей розвитку кожної дитини. Адже необхідно підготувати зміст навчального матеріалу, визначити види діяльності учнів, підготувати завдання на вибір, організувати різні форми роботи на уроці, врахувати обсяг навчального матеріалу, рівень складності завдань. Водночас орієнтуватись не тільки на зміст уроку, тобто не тільки на те, що потрібно засвоїти дітям, а й на те, як зробити це з найбільшою користю для розвитку як сильних, так і слабких учнів, як зберегти їхнє емоційне благополуччя, оптимізм, віру в свої сили, дати поштовх до саморозвитку.

В історії педагогічної думки основна увага зосереджувалася на необхідності гуманізації відносин між вчителем і учнями задля розвитку їх інтелектуальних здібностей

і розумового самовдосконалення. Водночас відсутнє акцентування на процес формування гуманних взаємин між вихованцями і механізм їх впровадження в педагогічну практику. В фундамент гуманно-особистісного підходу поклали свої здобутки М.Квінтіліан, Я.Коменський, Й.Песталоцці, Г.Сковорода, КУшинський, Л.Толстой, А.Макаренко, Я.Корчак, В.Сухомлинський, Ш.Амонашвілі.

Яскравим представником гуманістичної педагогіки є Януш Корчак. „Почути! Зрозуміти! Встановити діалог“, - кредо життєвої філософії і основна теза педагогіки Я.Корчака [5, 156]. Вивчаючи педагогічну спадщину Я.Корчака, слід підкреслити, що педагогіку він вважав наукою не про дитину, а про людину, тим самим виділяв її загальнолюдську і гуманістичну спрямованість. Всупереч уявленню, що дитина - лише майбутній чоловік, а дитинство - підготовчий етап дорослого життя, він стверджував ідею повноцінності дитини як людини, самоцінності дитинства як справжнього, а не попереднього етапу дорослого життя. Визнання рівноцінності дитини і дорослого означає визнання права дитини бути тим, ким він є, - право на індивідуальність, право на повагу людської гідності. Я.Корчак застерігав від „однополярного“ виховання, нагадуючи, що слід присвятити дитини не тільки в добрі ідеали, а й прищепити опірність злу і конформізму.

Проявляти до дітей найглибшу повагу, піклуватися про зростаючої особистості, поважати радості і горе, сльози і невдачі дитини, поважати його таємниці і надії.

У передмові до своєї книги „Серце віддаю дітям“ В.Сухомлинський пише про те, як знайомство з творами Януша Корчака „Коли я знову стану маленьким“ і „Як любити дитину“

розкрило перед ним світ людини, котра всю себе до останку віддала дітям: „Життя Януша Корчака, його подвиг вражаючої моральної сили й чистоти послужили мені натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддавати їм своє серце“.

У нашій країні ідеал гуманістичного виховання блискуче реалізував у 50-60 роках ХХ століття В.Сухомлинський. Уся освітня система керованої ним Павлівської школи була орієнтована на творення щастя кожного вихованця, доброго ставлення до дітей, створення умов для індивідуально-творчого розвитку кожної особистості. Молодший шкільний вік - це вік формування почуттів і моральної поведінки. „Утвердити в кожній дитині доброту, сердечність, чуйність до всього живого й красивого, - писав В.Сухомлинський, - елементарна азбучна істина шкільного виховання, з цієї істини починається школа. Справжнє виховання полягає у тому, щоб моральний ідеал добра, правди, честі, духовної краси жив у кожному юному серці, утверджувався в активній діяльності як невід'ємна частина власного єства, власної думки, почуттів, намірів“ [11, 192]. У педагогічній спадщині В.Сухомлинського щодо взаємодії вчителя і учнів у гуманно-особистісному підході у формуванні особистості молодшого школяра. Ідеї гуманно-особистісного підходу до виховання пронизують усю творчість В.Сухомлинського. Він настійно підкреслював: нема й не може бути виховання без людської любові й поваги до вихованців. Творення добра, для людей має стати звичайною нормою поведінки, адже всі моральні принципи передбачають людське, співчутливе, дбайливе ставлення людини до людини. Ідеї педагога-гуманіста В.Сухомлинського - це золотий фонд національної школи та педагогічної думки.

Вагомий внесок в теорію і практику нової системи виховання та освіти, заснованої на гуманно-особистісному підході, зробив Ш.Амонашвілі. Суть гуманно-особистісного підходу до дитини Ш.Амонашвілі вбачає в тому, що вчитель, виступаючи творцем педагогічного процесу, засновує його на поруках природних особливостей дитини, спрямовує її на повний розвиток сил і здібностей, які виявляються в багатогранній діяльності дитини, націлює її на прояви і ствердження особистості дитини, насичує її найвищими зразками прекрасного в людських взаєминах, у науковому пізнанні, у житті. Педагог наполягає: „Кожна дитина з'явилася на цей світ не випадково: вона народжується тому, що має народитися, вона прийшла начебто на поклик людей. У неї своя життєва

місія, якої ми не знаємо, можливо, велика, і для того вона наділена величезною енергією духу. І наш обов'язок - допомогти їй виконати цю місію" [1, 113]. На думку педагога-гуманіста, треба постійно виявляти віру в можливість і перспективи кожного школяра. Педагог має справді вірити в можливість кожної дитини і будь-які відхилення в її розвитку розглядати в першу чергу як результат недиференційованого методичного підходу до неї. Сприйняття природних невдач школяра як його нездібності і засуджуюче реагування на них, навіть із глибоким співчуттям, але без орієнтування на їхнє обов'язкове подолання в майбутньому є негуманним щодо особистості дитини.

Відображення педагогіки гуманізму, гуманістичної психології ми можемо знайти в педагогічних системах Ш.Амонашвілі, І.Беха, С.Кона, О.Кононко, А.Петровського, В.Сухомлинського та ін., у гуманістичній психології (Р.Бернс, А.Маслоу, Р.Мей, Дж.Олпорт, К.Роджерс, Є.Фром та ін.).

У гуманістичній теорії А.Маслоу особливу цінність має концепція мотивації особистості, яка представлена через ієрархію потреб. На вищому щаблі цієї ієрархії - любов, самоповага і самоактуалізація. Гуманістична природа теорії А.Маслоу особливо яскраво проявляється саме в концепції самоактуалізації, як прагненні до найвищої реалізації свого потенціалу. В якості основних своїх принципів дана теорія висуває трактування особистості як єдиного цілого, сприймання людини як істоти позитивної у своїй основі [6, 240]. Ці положення теорії особистості послужили могутнім джерелом гуманістичного виховання в усьому світі.

Ідея цінності та унікальності людської особистості є центральною і для теорії К.Роджерса, який вважав, що набутий людиною в процесі життя досвід є індивідуальним та унікальним і назвав його „феноменальним полем". Говорячи про структуру „Я", К.Роджерс особливе значення надавав самооцінці, в якій вбачав сутність особистості, її самість. При цьому він говорив не лише про вплив досвіду на самооцінку, але й підкреслював необхідність „відкритості" досвіду.

З метою визначення гуманно-особистісного підходу до взаємодії педагога і учня експериментальне дослідження проводилось з учнями 3-х класів Агрономіченської загальноосвітньої школи І - Штупенів Вінницької області та середньої загальноосвітньої школи-колежу № 29 м.Вінниці (загальна кількість - 52 учня) та 9 учителями початкових класів. Для дослідження стану реалізації гуманно-особистісного підходу до виховання учня у практиці роботи школи 1-го ступеня виокремлено наступні критерії та показники (табл.1):

Табл.1. Критерії та показники рівнів реалізації вчителем гуманно-особистісного підходу до виховання учня

Критерії	Показники
Особистісно-орієнтований	<ul style="list-style-type: none"> • рівень врахування індивідуальних особливостей молодших школярів у навчально-виховному процесі; • рівень емоційного комфорту учнів
Етико-комунікативний	<ul style="list-style-type: none"> • уміння коментувати відповіді молодших школярів; • володіння різними прийомами вирішення проблемних ситуацій;
Соціокультурний	<ul style="list-style-type: none"> • уміння створювати простір для особистісного становлення кожної дитини в умовах колективу; • спрямованість на організацію творчої взаємодії з учнями.

Для діагностики першого критерію було використано педагогічне спостереження, анкетування вчителів початкових класів, учнів та виконання письмових та графічних завдань (малюнок „Вчитель моєї мрії").

Так, на питання анкети „у чому складність роботи вчителя початкових класів", 33% опитаних відповіли, що в особливостях сучасних дітей. Педагогічне спостереження виявило, що не всі вчителі початкової школи використовують у своїй роботі індивідуальний підхід. Вони характеризували це тим, що „ у них недостатньо багато

часу", „велика кількість дітей у класі", „великий об'єм матеріалу, який потрібно встигнути опрацювати та пояснити дітям" тощо.

Аналіз творів та малюнків (рис. 1) на тему „Вчителька моєї мрії" виявили, що майже 72% дітей емоційно тепло і доброзичливо описали (намалювали) свого вчителя початкових класів.

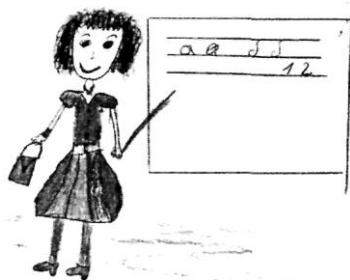

Рис.1. Творча робота на тему «Вчителька моєї мрії» (Тетяна П., 9 років)

Зокрема, в оцінних судженнях дітей звучала думка про те, що їхній учитель „добрий", „розумний", „веселий", „гарно ставиться до них", „навчає їх бути людиною", „не кричить, а пояснює спокійно, як потрібно себе вести", „гарно спілкується" з ними. В оцінці Вадима О. (8 років) було зазначено, що „вчитель водить їх у театри, музеї та зоопарк", їм це дуже подобається. Молодші школярі вважають учителя „другом та порадиником", який допомагає своїм вихованцям знайти спільну мову зі своїми однокласниками, стати дружнім колективом, підтримувати один одного, ніколи не залишати друга тоді, коли потрібна допомога. Також учні вважають, що „свій розум учитель передає учням, а вони повинні приймати його" (Сашко П., 9 років). Проте не всі опитані учні позитивно оцінили свого вчителя. Майже (28%) опитаних дітей дали негативну оцінку діям учителя, наголошуючи, як правило, на негативних особистісних рисах педагога, виявили бажання, щоб вчитель "їхньої мрії був лагідним, не кричав на дітей, допомагав у всьому (наприклад: „зла вчителька", „лише кричить на нас", „ставив багато поганих оцінок".

Етика поведінки вчителя початкових класів виявляється у різних сферах взаємодії з учнями і є визначальною для гармонійного соціально-психологічного розвитку молодших школярів. Своім змістом педагогічна етика здійснює комплексний вплив на соціальну адаптацію, формування ціннісно-мотиваційної сфери, самооцінку, психічний стан, емоційну стабільність молодшого школяра. Вона спрямована на поглиблення і розвиток механізмів, що організують і регулюють моральні основи життя дітей молодшого шкільного віку, їх життєдіяльність. Системність, багатофункціональність впливу педагогічної етики вчителя на розвиток учнів початкових класів потребує від педагога відповідних змін на змістовому, особистісному й операціонально-процесуальному рівнях його професійно-педагогічної діяльності, що може відбуватися різними шляхами: у закладах післядипломної освіти, у процесі самовдосконалення, самоосвіти, педагогічного аналізу і рефлексії тощо.

Отже, для діагностики другого критерію було використано педагогічне спостереження, анкетування вчителів початкових класів. Так, результати спостережень виявили, що на формування етичної позиції вчителя початкових класів впливають педагогічні стереотипи, які склалися у свідомості педагога, їх закріплення в практичній діяльності ускладнює процес гуманізації сучасної школи, гальмує формування професійної етики, сприяє розвитку егоцентризму вчителя.

Так, серед стереотипів (63,5% опитаних) було визначено наступні: „хороший учень той, який виконує всі вимоги педагога", „поганий - той, хто порушує дисципліну, неохайний тощо". Етичною парадигмою у цьому плані може бути теза: „зі слухняним - зручно, а з проблемним - цікаво". Так, на запитання анкети „які якості учнів вашого класу вас найбільше засмучують", (36,5% опитаних) відповіли, що це непосидучість, висока

самооцінка, байдужість. Отже, подолання педагогічних стереотипів і трансформація їх у етичні установки впливає на формування професійної етики вчителя на теоретичному і практичному рівнях.

Анкетування вчителів початкових класів виявило спрямованість вчителів на вирішення педагогічних ситуацій, проте неволодіння різними прийомами їх розв'язання. Більша частина опитаних (44%) назвали такі прийоми: створення ситуацій успіху, довіра, прохання, заохочення, прояв засмучення, переконання. Проте такі прийоми як обхідний рух, організація успіху в навчанні, моральна підтримка, пробудження гуманних почуттів, фланговий обхід, розвінчання, відмова від фіксування окремих вчинків, опосередкування не були названі. Так, на питання анкети „яку конкретну допомогу в організації роботи з класом ви хотіли б отримати“, 56% вчителів відповіли „у виборі форм, методів і прийомів виховного впливу на колектив“.

Творчий пошук завжди зобов'язує людину відмовитися від загальних схем і шаблонів, зосередивши свою увагу на особистості дитини, авансом сприймаючи її як творчо обдаровану. Такий підхід до особистості дитини має бути провідним у роботі вчителів. Для діагностики третього критерію було використано вирішення педагогічних ситуацій, педагогічне спостереження, аналіз планів виховної роботи.

У результаті діагностичного обстеження за трьома критеріями нами виокремлено три рівні стану реалізації гуманно-особистісного підходу до виховання учня у практиці роботи школи 1-го ступеня: високий, середній і низький.

Рівні реалізації гуманно-особистісного підходу вчителя до виховання учня у практиці роботи школи I ступеня

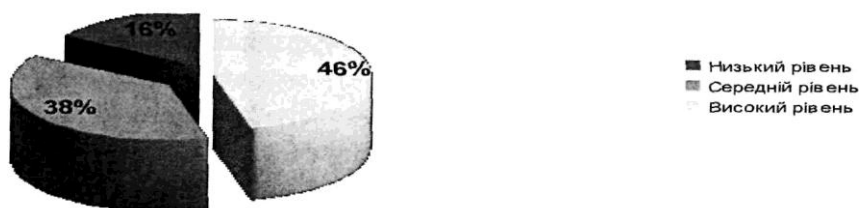

Рис. 2. Рівні реалізації гуманно-особистісного підходу вчителя до виховання учня у практиці роботи школи 1-го ступеня.

Низький рівень (16%) переважає у вчителів, які у навчально-виховному процесі не враховують вікових та індивідуальних властивостей особистості. Не пояснюють належним чином навчальний матеріал та мало використовують у своїй роботі прийоми мотивації навчальної діяльності дітей. Педагоги не володіють прийомами розв'язування конфліктних ситуацій, не завжди правильно коментують відповіді дітей, не вміють створювати простір для особистісного становлення кожної дитини в умовах колективу.

Середній рівень (38%) переважає у вчителів, які дотримуються в цілому принципів навчання та виховання. У своїй роботі враховують рівень емоційної комфортності учнів, при цьому не завжди правильно коментують відповіді дітей. Педагоги вміють організувати творчу діяльність здібних учнів, особистісний простір для зростання особистості охоплює не всіх членів класного колективу. Вчителі прагнуть до ефективної взаємодії з дітьми, проте у них не вистачає педагогічного інструментарію для цього.

Високий рівень (46%) переважає у вчителів, яким властивий підвищений рівень взаємодії з учнями у навчально-виховному процесі на основі врахування індивідуальних особливостей дітей. Педагоги можуть аналізувати педагогічні ситуації та знаходити правильне їх вирішення, здійснюють обґрунтований підхід у доборі доцільних методів та прийомів творчої співпраці з молодшими школярами, вміють створювати простір для особистісного становлення кожної дитини в умовах колективу.

Проведене дослідження дають підставу для висновку про недостатній рівень стану реалізації гуманно-особистісного підходу до взаємодії педагога і учня у практиці роботи школи 1-го ступеня.

Таким чином, найкращим психологічно довершеним інструментом, який спрацьовує, викликає відгук дитячої душі, бажання стати кращим - це звернення педагога до серця й розуму дитини, а не намагання повчати, вказувати їй, розпоряджатись нею. За такої умови не лише відбувається вплив учителя на вихованця, а й поєднання їхніх прагнень, зусиль у спільну дію, виникає об'єднуючий мотив, який забезпечує гуманне спілкування вихователя і дитини, їх суб'єкт-суб'єктну взаємодію. Для освоєння учнями гуманістичних цінностей педагогу необхідно глибоке проникнення в психологічні та фізіологічні особливості дітей молодшого шкільного віку.

Література:

1. Амонашвілі Ш. О. Школа життя / Ш. О.Амонашвілі. - Хмельницький : Подільський культурно-просвітницький центр ім. М.К. Реріха, 2002. - 170 с
2. Балл Г. О. Сучасний гуманізм і освіта : Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. О. Балл. - Рівне : «Ліста-М», 2003. - 128 с
3. Державна національна програма „Освіта" (Україна XXIст.) - К.: МО України, 1994. - С 56-66.
4. Дичківська І. М. Інноваційні педагогічні технології навчання /І. М. Дичківська. - К.: Академвидав, 2004. - 218 с
5. Корчак Я. Як любити дітей / Я. Корчак. - К. : Радянська школа, 1976. - 270 с
6. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і технологія / О. В. Матвієнко - К.: Стилос, 2006. - 543 с
7. Осадчук С.Ю. Підготовка вчителя початкових класів до викладання інформатики: російський досвід // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми / С.Ю.Осадчук. - Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2013. – Вип.36. – С.383-386
8. Рудницька О. Культуровідповідність мистецької освіти / О. Рудницька // Неперервна професійна освіта : проблеми, пошуки, перспективи : Монограф. - К., 2000. - С. 108-133.
9. Савченко О. Я. Від людини освіченої - до людини культури: Ціннісні орієнтації загальноосвітньої підготовки учнів / О. Я. Савченко // Педагогіка. - 1995. - № 3. - С 5-16.
10. Савченко О. Я. Новий етап розвитку 4-річної початкової школи / О. Я. Савченко // Початкова школа. - 2001. -№1.-С. 6-Ю
11. Сенью Ю. В. Учебныйпроцесе: сотворчество педагога и учащегося / Ю. В. Сенью // Педагогика. - 1997. -№ 3. - С. 40-45.
12. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : У 5 т. - Т. 2. -К.: Рад. школа, 1976.-С 149-416.
13. Тарасенко Г. С Виховний процес у контексті оновлення парадигмальних підходів до сучасної освіти / Г. С Тарасенко // Сучасні інформаційні технології навчання в підготовці фахівців : методологія, теорія, досвід, проблеми. - К. ; Вінниця : ДОВ "Вінниця", 2010. - Вип. 23. - С 96-101.
14. Шахов В. І. Феномен виховання в контексті сучасних освітніх парадигм / В. І. Шахов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету : 36. наук, праць. - 2008. - Вип. 25. - С 5-11.